



КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЕПТІКТЕРДІ ТАРИХИ-ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН САЛЫСТЫРУ («СЕКИЗ ЙҮКМЕК ЙАРУК» МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ)

Ш.Д. Бүркімбаева¹ , А.З. Бисенғали² , Н.Б. Бошан^{*1,3} 

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru; sarestek@gmail.com; Nesibeli.boshan@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік жүйелері тарихи-грамматикалық тұрғыдан салыстырыла зерттеледі. Мақаланың мақсаты – көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септіктердің ұқсас тұстары мен айырмашылықтарын, әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерін ашып көрсету, қазақ тілінде белсенді қолданыста жүрген тарихи септіктерді анықтап, талдау. Көне түркі тілдерін зерттеген шетелдік ғалымдар да көне ұйғыр тілінің грамматикалық терминдері арасында ең көп кездескен «вибакти» терминінің септіктер мағынасында қолданылғанын алға тартады. Зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде екі тілдегі септіктердің арасында қосымшалардағы аз-кем өзгешеліктерден басқа айтарлықтай айырмашылықтың жоқ екендігін жазады. Мақаланың өзектілігі отандық ғылымда аз зерттелген көне ұйғыр тілінің грамматикасын, оның ішінде көне дәуірде көне ұйғырлардың өзін де қызықтырған септік категориясын зерттеу болып табылады. Зерттеуді жүзеге асыру барысында мысал ретінде көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі «Секиз йүкмек йарук» мәтінінен алынған сөйлемдер пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару, салыстыру әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік тұлғалары мен олардың грамматикалық қызметтері салыстырылып, тарихи даму барысында өзгеріске ұшыраған формалары түсіндірілді және көне септік көрсеткіштері анықталды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, септіктер, вибактилер, түркі тілдері, тарихи қосымшалар, салыстыру.

Кіріспе

Көне ұйғырлардан қалған жазба ескерткіштер негізінен діни аударма еңбектер екені белгілі. Бүгін біз аталмыш еңбектерден оларда да тіл грамматикасы ұғымының болғандығын байқаймыз. Өйткені еңбектерді аударған кісі шет елде емес өз елінде туып-өскен болса, өз елінде жүріп шет тілін аударма жасай

Түсті: 03.01.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

алатындай деңгейде үйренген болуы мүмкін. Бір тілді үйрену үшін ана тілінің ережелерін білуің керек. Бұдан біз көне ұйғырлар заманында да тілді үйрену үшін тілдің грамматикасын (құрылымын) үйрететін оқу құралдары болған деген тұжырым жасаймыз. Дегенмен, ол дәуірден тілдің грамматикасын, тіл білімін үйрететін ешқандай грамматикалық еңбек бізге жеткен жоқ. Тек ғалымдар М.Қашқаридің жоғалып кеткен «Китабу жеваһири-н- наһви фи лұғаты-т-түрік» атты еңбегін алғашқы грамматикалық еңбек деп атайды (Elmalı, 2017:14). Көне ұйғырлардың өмір сүрген аймақтары да грамматика, тіл білімі туралы жазылған алғашқы еңбектердің отаны Үндістанға жақын, сондай-ақ, будда дінін уағыздайтын құнды шығармалардың бірі Абхидһармалардың да Үндістан елінде жазылуы көне ұйғырларда тілдің құрылымын, тіл білімін үйрететін грамматикалық еңбектер болған деген болжамымызды растай түседі (Elmalı, 2017:14). Әрине, көне ұйғыр тілінде тілдің грамматикасына яғни, құрылымына қатысты нақты еңбек болмағанымен, көптеген шығармалардан грамматикалық терминдерді көруге болады. Мәселен, көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде «септік жалғаулар, зат есімдердің септелуі» мағыналарын беретін *вибакти* (санскр. vibhakti) термині қолданылады. Мақаланың зерттеу нысаны да септік жалғаулары, яғни вибактилер. Көне ұйғыр тіліндегі еңбектерде *вибакти* терминімен қатар, дыбыстың аударылуы, айналуы, септелуі мағыналарын беретін «сав евриши сөз өбеги» тіркесін де қолданған. Көне түркілердің ішінде аударма әдебиет саласын өте жетік меңгерген көне ұйғырлар кез келген шет тілден енген сөзге ана тілдерінде балама тапқан. Тіпті, терминдерге де балама табуға тырысқандығын «вибакти» терминімен «сав евриши сөз өбеги» тіркесін қатар қолданғандықтарынан байқауға болады. Мақаланың мақсатына сәйкес көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септіктерді өзара салыстыру барысында бүгін көне дәуірлерде қолданылған септіктердің бірді-екілі қосымшаларды қоспағанда, еш өзгеріссіз қолданыста екендігін көрдік. Көне ұйғыр тілі қазақ ғылымында қазақ тілінде грамматикалық тұрғыдан аз зерттелгендіктен, қазақ тілінде Ғ. Айдаровтың (1991) «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінен басқа толыққанды әдебиет кездестірмедік. Мақаланы жазу барысында **М. Томанов (1988) Қазақ тілінің тарихи грамматикасы**, М. Ölmez (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, K.Eraslan (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri, S. **Şen (2021)** Eski Uygur Türkçesi Dersleri, Л.Ю. Тугушева (1997) Древнеуйгурский язык // Языки мира. Тюркские языки, Э.Р. Тенишев (1997) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, т.б. еңбектерге шолу жасалды. Көне ұйғыр тілінің грамматикасын негізінен шетелдік ғалымдар, түрік, мажар, неміс және орыс ғалымдарының зерттегені белгілі. Қазіргі таңда көне ұйғыр тілін зерттеушілер Анна вон Гавеннің (1988) «Eski Türkçenin Grameri» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Эрдал Марселдің (2004) «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Дж. Вилькенстің «Handwörterbuch des Altuigurischen (Көне ұйғыр тілінің қол сөздігі) еңбектерін негізгі әдеби құрал есебінде пайдаланады.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеуге Мурат Элмалының (2017) Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz (**Көне ұйғыр тіліндегі тіл білімі терминдері: вибакти-самаз**), Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиеваның (2018) Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков), Ғ. Айдаровтың (1991) Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі және **Ш.К. Бектұровтың** (2006) (Қазақ тілі. Лексика, Фонетика, Морфология, Синтаксис) атты еңбектері пайдаланылды. Аталмыш еңбектерге сүйене отырып, түркі тілдерінің грамматикалық заңдылықтары негізінде зерттеу нысанымыздағы **көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік жалғаулары** салыстыра талданды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, жүйелеу, талдау және аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақаланың өзектілігі: көне ұйғыр және қазақ тіліндегі септіктердің алғаш рет қазақ тілінде ғылыми тұрғыда салыстырыла қарастырылуымен маңызды.

Нәтижелер және талқылаулар. Зат есімдердің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсуі септік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Көне ұйғыр ескерткіштері тілінде де қазақ тіліндегідей атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бар. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне мың жылдан астам уақыт өтсе де, ондағы септіктердің қазіргі түркі тілдеріндегі септіктерден айырмашылығы көп емес. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктерді қазақ тілінің грамматикасына бейімдеп, 7 септік негізінде қарастырылды. Түркітанушы ғалымдар 9 септікке дейін көрсетеді. +ча, +че қосымшаларымен жасалатын шылауларды да септіктерге қосады (Gabain, 1988:65). Сонымен қатар +ғару, +геру; сирек кездесетін +қару, +керу қосымшаларымен жасалатын бағыт-бағдар септігі деп барыс септігінен бөліп көрсетеді (Gabain, 1988:65). Зерттеу аясында бұл қосымшалар барыс септігінің ішінде қарастырылды.

Атау септігі. Барлық түркі тілдерінде атау тұлғада тұрған сөздің көптік жалғауынан басқа ешбір жалғауы болмайды. Ескі ұйғыр және қазақ тілдерінде де атау сөзге жалғау жалғанбайды. Атау тұлғадағы сөз басқа септік жалғауларының жалғануына негіз болады. Атау сөздер түбір, туынды, біріккен сөздер, қос сөздер, тәуелдік жалғаулар түрінде болады.

Өрнек: *teğir qam(a)ğ kutlar vahşiklar turqaru iye basa küü küzedü* (48) Ia) / *улашır бүтүн iyi ruhlar daima* (onları) *takip etti ve* (onları) *korudular* / *жетеді барлық жақсы рухтар (олардың) соңынан жүрді және оларды қорғады;*

(tetrü) nomluğ tértilar oñzinlar yekler yelpigler *qush quzğun qoburğa* (59) IIc) / *білімді үйрететіндер, жаман рухтар, шайтандар, ауру рухтар, құс-құзғын;*

yarlıqançucı köñül ögrünçü köñül tüz köñülte ulatı burhanlar (77) IIc) / *мейірім, қуаныш, адалдықты үйренген және басқалары барлық бұрхандар;*

küçlügler qorqınçılar ölütçiler qınçılar alqu kitgey (89) IIc) / *күштілер, қорқынышты баскесерлер, залымдар бәрі кетеді;*

küdenlik ev barq uluğ kiçig qarıg kuduğ otçuk taş soqqu tegirmen 86 (IIc) / *қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі, дүірмен.*

Ілік септігі. Ілік септігінде тұрған сөз заттың, қимылдың белгілі біреуге тиесілі екендігін көрсетеді. Ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмай, әрдайым, тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп тұрады. Көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі ілік септігі *+ың, (+ің, +уң, +үң); +ның, (+нің, +нуң, +нүң)* жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінен бір айырмашылығы көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де *+ның, (+нің, +нуң, +нүң)* жалғаулары жалғанады. Қазақ тілінде болса ілік септігі кімнің? ненің? деген сұрақтарға жауап беріп, *+ың, +ің, +уң, +үң; +ның, +нің, +тың, +тің, +дың, +дің* жалғауларымен жасалады. Мысалы:

----- *bilmez uqmaz kim m(e)niñ aşnuqı azunta qılmiş öz qılınçım* (16) Ia) / *өткен бұрынғы өмірімде жасаған менің әрекеттерім маған қаншалықты азап шектіргенін ешкім білмейді, түсінбейді;*

bolur q(a)ra bodun k(e)ntünün ülügsüzin üçün (yok) (12) Ib) / *болды қара халық өздерінің бақытсыздықтары үшін; yaruq küçlüg бүgүlüg erdemın edgü kılınçın qamağ tınl(ı)ğlarınıñ qararığ* (354) Ib) / *жарық күшті ақылды қайырымдылардың жақсы істері барлық жандылардың қара;*

erdemlig bodistvlar bar erdilar [alqu] *burhanlarınıñ küçine y(a)rlıqıña* (351) IIc) / *ересек будисттер бар еді барлық бұрхандардың күшіне, әміріне.*

Барыс септігі. Белгілі бір істің, қимылдың бағыт-бағдарын білдіретін барыс септігі ескі ұйғыр жазулы тілде *+қа, +ке, +а, +е, +ра, (+ре); +ғару, (+геру), +ңару, (+ңеру); +ару (+еру)* жалғаулары арқылы жасалады. Ал, қазақ тілінде кімге? неге? қайда? сұрақтарына жауап беретін барыс септігі *+ға, +ге, +қа, +ке* жалғаулары арқылы жасалады. *+қа, +ке* батыс септігінің бұл жалғаулары үндестік заңына сәйкес жуан *+қа* және жіңішке *+ке* болып жалғанғанымен зат есімнің аяғы қатаң дауыссыз дыбысқа бітсе де, дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа бітсе де тек *+қа, +ке* түрінде жалғанады. Мысалы:

elke hanqa begke işike *erınür öpkileyür qut birmez igidmez* ((18) IIc) / *бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне риза еместігін жеткізді;*

qız ume ögiñe kañıña tap(ı)ğsaq bolur qa qadaş beg (107) Ia) / *қыз анаға әкеге табынып (құрмет көрсетеді), жанұя бауыр, ерлі;*

et' öz tegsürüp kelirler ol eligler hanlar ume alquqa y(a)rlıqançucı ((249) IIc) / *денелерін ауыстырады ол басшылар, хандар тағы да баршаға мейірімді;*

yeg tüzü köni tuymaq burhan kutıña köñül turgurdılar ol ödün tıdıqsız ((224) IIc) / *жан-жақты тура жолды сезініп бұрхан құтына (берекесіне) жүрегін ұсынды сол уақытта мінсіз;*

edgü kün tileyur edgü künke edgü ödke timin taşğaru taşğarur ((230) Ia) / *жақсы күн тілейді жақсы күнде, жақсы уақытта бірден далаға шығарады.*

Табыс септігі. Іс-қимылдың нысанын толық қамтып, нұсқап көрсететін, етістік сөздермен байланысатын табыс септіктегі сөздер сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездесе береді. Көне ұйғыр тіліндегі жалғаулары: *+ы, +ығ, +ын, +ны.* Ал, қазақ тілінде табыс септігі кімді? нені? сұрақтарына жауап береді. *+ді, +ды, +ті, +ты, +ны, +ні* жалғаулары арқылы жасалады (Бүркітбаева, 2023:308).

+ы, +ығ (+іг, +уғ, +үг) жалғауы атау тұлғадағы есім сөздерге, тәуелдік жалғауы алмаған есімдерге жалғанатын табыс септігінің жалғауы.

bitigig bitiser bititser oқısar oқıtsar azu özi (nomlasar) ((52) IIc) / *кітапты жазса, жазғызса, оқыса, оқытса немесе өзі үйренсе*;

bo nom *bitigig* evinte oқıtsar ulatı üç қата oқıмıшта bo ((68) Ib) / *бұл діни кітапты үйінде оқытса, және үш рет оқығаннан кейін*;

örletser yme bo nom *bitigig* oқıtsar ayayu aғ(ı)rlayu tapınu ((74) Ia) / *азап шегеді тағы да осы сутра кітапты оқытса, терең құрметпен*.

+ын (+ин, +ун, +үн) жалғауы тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады.

biligiñe tegir nom ülüşin bulur taқı yme tidıǵsız bodistv ((78) IIc) / *білгендерінше сутрадан үлестерін алады тағы да сансыз будиств*;

kömsü aғıl(ı)қ tétir kim köñül bilir nom *yıltızın* köñül *tözin* ((207) Ia) / *жүрек қазынасы болады олар сутраның негізін, шыққан тегін, жүрегіннің түбін*.

-ны (-ни, -ну, -нү) жалғаулары 12-13. ғасырларға дейін негізінен есімдіктерге жалғанған. Мысалы: мини «мені», сини «сені», бизни «бізді», каны «қайда», боны «мұны», аны «оны». Бұл жалғаулардың көне ұйғыр жазба тілінде есімдіктерден бөлек қолданылған жерлері де бар:

esüg yalǵan tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim anı ücün bo *yértinçüteki* ((6) IIId) / *өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі*;

anı bilir anı ötgürür antada öñi arhant prtikubutlar ((209) Ia) / *соны біледі, соны түсінеді (бастарынан өткереді) басқа архант (қасиетті) пратикабутлар (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар)*.

Жатыс септігі. Көне түркі тілінде заттың мекенін, мезгілін білдіретін жатыс септігі +да (+де), +та (+те) жалғаулары арқылы жасалады. Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлемде көбінесе, жанама толықтауыш не пысықтауыш болып келеді. Қазақ тілінде кімде? неде? қайда? сұрақтарына жауап беретін жатыс септігі +да, +де, +та, +те жалғауларымен жасалады. Мысалы:

tép tétürler on edgü kılnıcl(ı)ǵ törüde boşgıtıda burhanlar yrlǵınta ((271) Ia) / *дейді он игі қылық (іс) жазылған заңда, үйрету кітабында бұрхандар әмірінде*;

t(e)ñri t(e)ñrisi burhan yarlıqamış t(e)ñrili yérлите ((02) IIc) / *тәңірілердің тәңірісі бұрхан әмір берген жер мен көкте*.

Тәуелсіздік жалғауының үшінші жағында тұрған сөзден кейін +нда, +нде, +нта, +нте жалғаулары жалғанады. Сондай-ақ, +дын, +тын жалғаулары кейбір сөйлемдерде жатыс септігінде тұрып заттың мекенін, орынын, бағытын көрсету қызметін атқарады. Бірақ, мұндай сөйлемдер көп емес. Мысалы:

yutuz yme bir ékintike ertinü amraқ bolur ne köñülinte ((108) IIId) / *зайыпты бір-біріне соншалықты ғашық болады, жүрегінде*.

Шығыс септігі. Қимылдың шығу орнын білдіретін шығыс септігі көне ұйғыр тілінде +дан, (+ден), +тан, (+тен), +да, (+де), +та, (+те) жалғаулары арқылы жасалады. Қазіргі қазақ тіліндегі шығыс септігінің сұрақтары: кімнен? неден? қайдан? Жалғаулары: +дан, +ден, +тан, +тен, +нан, +нен.

+да, (+де), +та, (+те) жалғаулары көне ұйғыр тілінде жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылады. Бұларды бір-бірінен айыра білуіміз керек. Мысалы:

oǵulanm künthe kün edgü ay ayda edgü yıl yılda taқı edgü ((282) Ia) / *ұлым күндерден күн жақсы, ай айлардан жақсы, жыл жылдан да жақсы*;

biz қамағ aşnuқı azunta burhanlarda edgü [nom] boşgıt küçlüg tarni bultumuz (365 Ib) / *біз бәріміз өткен өмірімізде бұрхандардан жақсы кітап, дінді үйрететін, керемет дарна таптық*;

-lar bir ékintike turқaru eñ ilki sansız tümen aşunta berü (014 IIc) / *-лері бір-бірімен әрқашан, ең бірінші, сансыз дүниядан бері*.

+дын, (+дин, +тын, +тин); сирек жағдайда +дан, (+ден, +тан, +тен).

sınarқı burhanlar *uluşıntın* kelmiş erüş üküş bodistv ((08) IIc) / *жақтағы Буддалар елінен келген өте көп Бодисатва*;

topraq erkligi yer t(e)ñri xanı soltun kök luu öñdün aқ (94 Ia) / *топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан ақ*;

bars küntün kızıl saǵızǵan taǵdın қ(a)ra yılan altı қav yaraşmazı (95 IIc) / *барыс, оңтүстіктен қызыл*

сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш қара жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын.

Көмектес септігі. Көне ұйғыр тілінде көмектес септігі +ын, (+ин, +ун, +үн), +лигу (+лигү, +луки, +леку) жалғаулары мен 'бирле' сөзі арқылы жасалады. Қазақ тіліндегі көмектес септігі кіммен? немен? сұрақтарына жауап беріп, +мен, +бен, +пен жалғаулары арқылы жасалады. Мысалы:

-lar bo yérdeki tört törlüg térin қуврағи *birle* y(a)rlıқayur erti ((09) IIc) / лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен бірге жарлықарды;

[körkin etözin] ertiler atları bo erür anın emti biz *birle* ((356) 357 IIc) / әсем дененің сұлбасын жасады (олардың) аттары мынадай қазір бізбен бірге;

adқаңgular *birleki* otğuraқ belgüsi (190 IIc) / сезім мүшелерімен бірге дәл белгісі.

Қорытынды. Зерттеуші ғалымдар ілік септігінің көне түркі жазба ескерткіштері тілінен айырмашылығы деп көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де +ның, (+нің, +нуң, +нүң) жалғауларының жалғануын атап көрсетеді. Қазақ тілінде де дауыссызға аяқталған сөздерге +ның, (+нің, +нуң, +нүң) қосымшаларының жалғанатыны белгілі. Әрине қазақ тілінде ілік септігінің жалғаулары +дың, +дің, +тың, +тің болып көбейген. Көне ұйғыр тіліндегі барыс септігі қосымшаларының түрлері көп. +қа, +ке, +а, +е, +ра, (+ре); +ғару, (+геру), +ңару, (+ңеру); +ару (+еру). Ал, қазақ тілінде барыс септігінің жалғаулары азайып жалғанатын буынының жуан не жіңішкелігіне қарай +ға, +ге, +қа, +ке түрінде қолданылады. Табыс септігінің көне ұйғыр тіліндегі жалғаулары: +ы, +ығ (+іг, +уғ, +үг), +ын, +ны болса, қазақ тілінде тарихи жалғаулардан +ны, +ні жалғаулары ғана сақталып, +ді, +ды, +ті, +ты жалғауларымен толыққан. Көне ұйғыр тіліндегі жатыс септіктері мен қазақ тіліндегі жатыс септіктерінің жалғаулары бірдей +да, +де, +та, +те түрінде. Бүгін барлық түркі тілдерінде кездесетін бұл жалғаулар тарихи жалғаулар болуымен де құнды. Көне ұйғыр тілінде шығыс септігі +дан, (+ден), +тан, (+тен), +да, (+де), +та, (+те) жалғауларымен жасалса, қазақ тілінде +дан, +ден, +тан, +тен, +нан, +нен жалғауларымен жасалып, жаңа жалғаулар қосылған. Көне ұйғыр тілінде +да, (+де), +та, (+те) жалғаулары жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылса, қазақ тілінде бұл жалғаулар тек жатыс септігінің жалғаулары болып саналады. Көмектес септігінің жалғаулары көне ұйғыр тілінде +ын, (+ин, +ун, +үн), +лигу (+лигү, +луки, +леку), сияқты бірнеше жалғаумен жасалса, қазақ тілінде +мен, +бен, +пен жалғауларымен көрініс тапқан. Сонымен қатар, барлық түркі тілдерінде «бірге» мағынасын беретін *бирле*, *бирликте*, *бирлегу* сөздерімен де көмектес септігі жасалған. Зерттеу нысанымыздағы септіктер қосымшаларындағы тұлғалық және дыбыстық аздаған айырмашылықтарды қоспағанда екі тілде де бірдей ұшырасады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ш.Д. Бүркітбаева – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, мақаланың негізгі мәтінін дайындады және зерттеудің барлық кезеңіне қатысты;

А.З. Бисенғали – зерттеу материалдарын жинақтап, алынған нәтижелерді талдау мен жүйелеуге елеулі үлес қосты;

Н.Б. Бошан – мақала мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарап, ғылыми редакциялау мен талаптарға сәйкес рәсімдеуге үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982. – 167 б.
2. Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан, 1991. – 136 б.
3. Бектұров Ш.К., Серғалиев М. Қазақ тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 250 б.
4. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис. – Алматы: Атамұра, 2006. – 200 б.
5. Бүркітбаева Ш.Д. Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №1 (142). – Б. 303–311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311>
6. Древнетюркский словарь / под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др. – 2-е изд., пересмотр. – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.

7. Elmalı M. Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri: Vibakti-Samaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 228 s.
8. Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. – 255 s.
9. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. – 313 s.
11. Oda J. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlüğün Yarumış Yaltrimış in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. – Turnhout: Brepols Publishers, 2015. – 319 p.
12. Ölmez M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. – 2nd ed. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2019. – 566 s.
13. Тугушева Л.Ю. Древнеуйгурский язык // Языки мира: Тюркские языки. – Москва: Индрик, 1997. – С. 54–63.
14. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – Москва: Наука, 1997. – 799 с.
15. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
16. Koç K., Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi–Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021. – 1133 s.
17. Şen S. Eski Uygur Türkçesi Dersleri. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2021. – 303 s.
18. Wilkens J. Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca–Almanca–Türkçe. – Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. – IX, 929 S.

Ш.Д. Буркитбаева¹, А.З. Бисенгали², Н.Б. Бошан³

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

³Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Историко-грамматическое сравнение падежей в древнеуйгурском и казахском языках (на основе текста «Секиз йукмек йарук»)

Аннотация. В статье проводится историко-грамматическое сопоставление падежных систем древнеуйгурского и казахского языков. Цель статьи заключается в выявлении сходств и различий между падежными системами древнеуйгурского и казахского языков, раскрытии специфических особенностей каждого из них, а также в определении и анализе исторических падежных форм, активно употребляющихся в современном казахском языке. Зарубежные исследователи древнетюркских языков отмечают, что термин «вибакти», наиболее часто встречающийся среди грамматических терминов древнеуйгурского языка, употреблялся в значении падежа. В трудах исследователей указывается, что между падежными системами двух языков отсутствуют существенные различия, за исключением отдельных особенностей падежных аффиксов.

Актуальность статьи обусловлена необходимостью изучения грамматического строя древнеуйгурского языка, недостаточно исследованного в отечественной науке, в частности категории падежа, которая представляла интерес для самих древних уйгуров ещё в ранний исторический период. В качестве языкового материала использованы предложения, извлечённые из текста «Секиз йукмек йарук» – одного из памятников древнеуйгурской письменности. В исследовании применялись сравнительный, сравнительно-исторический методы, а также методы классификации, анализа и перевода. В результате исследования были сопоставлены падежные формы древнеуйгурского и казахского языков и их грамматические функции, объяснены изменения, произошедшие в процессе исторического развития, и выявлены древние падежные показатели.

Ключевые слова: казахский язык, древний уйгурский язык, прилагательные, вибакти, тюркские языки, исторические дополнения, сравнение.

A Historical and Grammatical Comparison of Cases in Old Uyghur and Kazakh (Based on the Text of “Sekiz Yükmek Yaruk”)

Abstract. The article presents a historical and grammatical comparison of the case systems of Old Uyghur and Kazakh. The study aims to identify the similarities and differences between the case systems of the two languages, reveal their language-specific features, and examine historical case forms that remain in active use in modern Kazakh. Foreign scholars specializing in Old Turkic languages note that the term “vibhakti,” one of the most frequently occurring grammatical terms in Old Uyghur, was used to denote the category of case. Previous studies also suggest that there are no substantial differences between the case systems of the two languages apart from certain variations in their case suffixes.

The relevance of the study lies in the need to investigate the grammatical structure of Old Uyghur, which remains insufficiently explored in Kazakhstani scholarship, particularly the category of case, which attracted the attention of the Old Uyghurs themselves as early as the medieval period. Sentences extracted from “Sekiz Yükmek Yaruk,” one of the monuments of Old Uyghur writing, were used as the primary linguistic material. The study employed comparative, comparative-historical, classification, analytical, and translation methods. The findings provide a comparison of the case forms and their grammatical functions in Old Uyghur and Kazakh, explain the changes these forms underwent in the course of their historical development, and identify ancient case markers.

Keywords: Kazakh language, Old Uyghur language, cases, vibakti, Turkic languages, historical affixes, comparison.

References

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til [Ancient Turkic Language]. Tashkent, 1982. 167 p. [in Uzbek]
2. Ajdarov G. Kone uigur zhazba eskertkishterinin tili [The Language of Old Uyghur Written Monuments]. Almaty: Rauan, 1991. 136 p. [in Kazakh]
3. Bekturov Sh.K., Sergaliev M. Kazak tili [The Kazakh Language]. Almaty: Bilim, 1994. 250 p. [in Kazakh]
4. Bekturov Sh.K. Kazak tili: leksika, fonetika, morfologiya, sintaksis [The Kazakh Language: Lexis, Phonetics, Morphology, and Syntax]. Almaty: Atamura, 2006. 200 p. [in Kazakh]
5. Burkitbaeva Sh.D. Kone uigur tilindegi septikterdin zerttelu barysy [The Study of Cases in the Old Uyghur Language]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. 2023, no. 1 (142), pp. 303–311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311> [in Kazakh]
6. Drevnetjurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary]. Ed. by D.M. Nasilov, I.V. Kormushin et al. 2nd revised ed. Astana: Gylym, 2016. 760 p. [in Russian]
7. Elmalı M. Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri: Vibakti-Samaz [Old Uyghur Grammatical Terms: Vibakti-Samaz]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. 228 p. [in Turkish]
8. Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri [A Comparative Historical Grammar of the Turkic Literary Languages]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. 255 p. [in Turkish]
9. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri [A Grammar of Old Uyghur Turkic]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. 664 p. [in Turkish]
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri [A Grammar of Old Turkic]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. 313 p. [in Turkish]
11. Oda J. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumiš Yaltrimiš in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. Turnhout: Brepols Publishers, 2015. 319 p.

-
12. Ölmez M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri [Lessons in Old Turkic and Old Uyghur]. 2nd ed. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019. 566 p. [in Turkish]
13. Tugusheva L.Yu. Drevneuygurskij jazyk [The Old Uyghur Language]. In: Jazyki mira: Tjurkskie jazyki [Languages of the World: Turkic Languages]. Moscow: Indrik, 1997, pp. 54–63. [in Russian]
14. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov: Leksika [Comparative Historical Grammar of the Turkic Languages: Lexis]. Ed. by E.R. Tenishev. Moscow: Nauka, 1997. 799 p. [in Russian]
15. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy [Historical Grammar of the Kazakh Language]. Almaty: Mektep, 1988. 264 p. [in Kazakh]
16. Koç K., Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi–Türkiye Türkçesi Sözlüğü [Kazakh Turkish–Türkiye Turkish Dictionary]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021. 1133 p. [in Turkish]
17. Şen S. Eski Uygur Türkçesi Dersleri [Lessons in Old Uyghur Turkic]. İstanbul: Kesit Yayınları, 2021. 303 p. [in Turkish]
18. Wilkens J. Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca–Almanca–Türkçe [Concise Dictionary of Old Uyghur: Old Uyghur–German–Turkish]. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. IX, 929 p. [in German and Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Ш.Д. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бисенғали А.З. – PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Бошан Н.Б. – **хат-хабарға жауапты автор**, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Буркитбаева Ш.Д. – PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бисенғали А.З. – PhD, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Бошан Н.Б. – **автор для корреспонденции**, PhD докторант, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Burkitbayeva Sh.D. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Bisengali A.Z. – PhD, A. Baitursunuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Bochan N.B. – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.



Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).